

Wychowanie przez pracę i do pracy we wczesnej edukacji

STRESZCZENIE

Oprócz zabawy i nauki, praca jest istotnym środkiem wychowania, ale zarazem także jednym z jego celów. Wychowanie przez pracę i do pracy skutecznie przyczynia się do pełnego rozwoju osoby, wyrabiania pożądanych cech charakteru i postaw społecznych we wczesnej edukacji. Prowadzi do rozwoju nawyku pracowitości, umiejętności i sprawności celowego działania, wdrażania do szacunku wobec pracy swojej i innych. W formie zabawowej, przez prace użyteczne, poznawanie zawodów, naśladowanie prac wykonywanych przez dorosłych, dziecko sposobi się do przyszłych ról życiowych i pracy. Aktywność ta wspiera jego rozwój psychoruchowy, pomaga sprawnie uczestniczyć we współpracy z innymi i zastosować poznane normy zachowania, podejmować obowiązki służące nie tylko dobru własnemu, ale i wspólnemu.

→ **SŁOWA KLUCZOWE** – DZIECKO, PRZEDSZKOLE, INTEGRALNY ROZWÓJ, WYCHOWANIE INTEGRALNE, PRACA, WCZESNA EDUKACJA

SUMMARY

Upbringing through Work and to Work in Early Childhood Education

In addition to fun and learning, work is an important means of upbringing, but it is also one of its goals. Upbringing through work and to work effectively contributes to the full development of a person, developing desirable character traits and social attitudes in early childhood education. It leads to the development of the habit of working hard, the skill and competence leading to purposeful action and the implementation of respect for the one's own work as well as the work of others. In the form of a game, through useful work, learning professions, imitating the work done by an adult, a child is getting ready for future roles

in life and work. This activity supports the psychomotor development, helps to effectively participate in co-operation with others, and use the acquired norms of behaviour, to take responsibilities serving not only their own well-being, but also the common well-being.

→ **KEYWORDS** – CHILD, NURSERY, INTEGRAL DEVELOPMENT, INTEGRAL UPBRINGING, WORK, EARLY CHILDHOOD EDUCATION

Wstęp

Zagadnienie wychowania przez pracę i do pracy we wczesnej edukacji podjęte w kontekście refleksji zmierzających do ukazania pracy jako wsparcia w osiągnięciu dojrzałości ludzkiej i religijnej wymaga wskazania na budowanie fundamentu dojrzałości człowieka. Zawsze dojrzewa on jako jedność psychofizyczna, jako osoba, dlatego też wsparcie tego procesu musi być integralne. Wrodzone prawo rozwoju, widoczne już u małego dziecka, dynamizuje je do wzbogacania swojej natury i dojrzewania na różnych poziomach – cieleśnie, psychicznie, społecznie, duchowo i nigdy samotnie, ale przez relacje z innymi. W integralnym rozwoju i edukacji stopniowo następuje dojrzewanie osoby w jej wymiarze ludzkim i religijnym, co wyraża się poznaniem i świadomością, wolnością wewnętrzną i odpowiedzialnością za swe czyny, uznaniem, że wartości duchowe dotyczą nie tylko kultury, ale i religii.

Człowiek jest obrazem Boga między innymi dzięki nakazowi otrzymanemu od swojego Stwórcy, by czynił sobie ziemię poddaną, by panował nad nią. W wypełnianiu tego polecenia człowiek, każda istota ludzka, odzwierciedla działanie samego Stwórcy wszechświata¹.

Człowiek rozwija się najlepiej i najpełniej, kiedy od najmłodszych lat wzrasta w osobowej relacji z Bogiem i ludźmi, gdyż życie duchowo-religijne, jako ważny wymiar człowieczeństwa, jest wezwaniem do ciągłego trudu wzrastania, doskonalenia i upodabniania się do Stwórcy.

1. Zadania rozwojowe i czynniki warunkujące integralny rozwój dziecka

Rozwój człowieka to ciąg zmian progresywnych i doskonalących, które zachodzą w ciągu całego życia w jego organizmie i osobowości, w sferze cielesnej i duchowej. W trakcie tego procesu dokonują się następujące po sobie zmiany, które powinny być prawidłowo ukierunkowane. Sfery rozwoju dziecka wskazują na wielorakie aspekty potrzeby wspierania jego aktywności, których znajomość staje się bardzo przydatna w projektowaniu działań pedagogicznych. Rozwój człowieka, będąc wypadkową sił biologicznych danej jednostki i wpływów społecznych, dokonuje się pod wpływem stymulacji płynącej z otoczenia².

W poszczególnych okresach rozwoju stają przed człowiekiem zadania i pytania wymagające odpowiedzi determinującej kolejne etapy życia, dlatego ważne jest rozumienie konsekwencji zastosowania się do wyzwań każdego z nich. Pomyślne przebycie danego stadium powoduje wzmocnienie osobowości, poczucia własnej wartości, pozytywny i prawidłowy rozwój niosący radość i samozadowolenie. Skutkiem zaburzenia rozwoju może być dezaprobatą społeczną, trudności w podejmowaniu kolejnych wyzwań rozwojowych, niezadowolenie z siebie i zaniżona samoocena.

Prawidłowy rozwój warunkuje własna aktywność jednostki, determinowana czynnikami wewnętrznymi: możliwości i preferencje rozwojowe oraz zewnętrznymi: środowisko, wymagania i wzorce osobowe. Dla uzyskania optymalnych efektów rozwoju należy dostrzegać jego zmienność i ciągłość jednocześnie, co wyraża się w tym, że człowiek jest ciągle ten sam, ale nie taki sam. Należy także rozpatrywać go całościowo, a jednocześnie w jego poszczególnych aspektach: somatycznym, intelektualnym, emocjonalnym, społecznym i duchowym ze świadomością, iż człowiek jest całością i każdą częścią jednocześnie³.

Wczesna edukacja dziecka obejmuje działania ogólnorozwojowe – pielęgnację i opiekę, wychowanie, kształcenie. Uwzględnia ona osobowość i indywidualność dziecka oraz respektuje jego możliwości i potrzeby rozwojowe dostosowane do wieku we

² Por. D. Becielewska, *Repetitorium z rozwoju człowieka*, Jelenia Góra 2006, s. 7.

³ Por. tamże.

wspierających wychowanka działaniach opiekuńczo-edukacyjnych. Pomyślnie pokonywanie wyzwań związanych ze wspieraniem najmłodszych ukierunkowanym na całe ich życie prowadzi do zastanawiania się nad problemami związanymi z rozwojem i wychowaniem osoby, jej możliwościami i ograniczeniami. Podstawę organizowania edukacji stanowi zarówno znajomość filozoficznej koncepcji człowieka, jak i rozumienie odpowiadającej jej psychologicznej wiedzy na temat możliwości rozwojowych człowieka. Na gruncie personalizmu chrześcijańskiego wizja osoby jako jedności cielesno-duchowej prowadzi do koncepcji wychowania integralnego.

Z punktu widzenia psychologii człowiek to jedność biopsychospołeczna, która funkcjonuje jako całość. Analizując jednak poszczególne sfery rozwoju dziecka, można wyróżnić w nich procesy zmian, ich charakter i skutek warunkujące integralny rozwój. W sferze biologicznej – całokształt procesów biologicznych, biochemicznych i biofizycznych zachodzących w organizmie, które warunkują jego wzrastanie i dojrzewanie. Zmiany, będące przejawem tych procesów, następują po sobie w określonej kolejności i kierunku, są nieodwracalne. Sfera psychiczna – emocjonalna, poznawcza (psychika), czyli życie wewnętrzne – polega na odbiorze bodźców wewnętrznych i zewnętrznych, odczuwaniu ich, ocenie i podejmowaniu decyzji o aktualnym zachowaniu się i działaniu. Człowiek jako istota społeczna nabywa takich umiejętności, które pozwalają mu na sprostanie wymaganiom i oczekiwaniom społecznym, zgodnie z jego wewnętrznymi możliwościami i zasobami, podlegając jednocześnie wpływom interakcyjnym swego środowiska. Jego sfera duchowa (duchowość – dusza) rozwija się od narodzenia i potrzebuje wsparcia nie mniejszego niż pozostałe obszary jego rozwoju. Duchowość dziecka wiąże się z wyodrębnianiem siebie jako istoty ludzkiej, postrzeganiem sensu własnego życia, religijnością⁴.

Wraz z postępującym intensywnym rozwojem psychoruchowym małego dziecka duże znaczenie w jego rozwoju społecznym odgrywa naśladownictwo. Dziecko jest baczny obserwatorem, a w miarę rozwoju jego uczuć społecznych (empatii, wstydu, winy) oraz kształtowania się ego, koduje zasłyszane o sobie

⁴ Por. tamże, s. 9; M. Kielar-Turska, *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*, w: *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, Warszawa 2008, s. 83-121.

opinie. Myślenie związane jest z praktycznym działaniem, stając się z czasem czynnością coraz bardziej uwewnętrzną. Rozwój czynności poznawczych jest podstawą różnicującej się aktywności dziecka, które potrafi dokonywać myślenia na materiale wyobrażeniowym, powtarzać czynności po pewnym czasie ich wystąpienia. Duże znaczenie w jego rozwoju społeczno-moralnym odgrywają zabawy, szczególnie zabawa tematyczna, w której odtwarza czynności zaobserwowane u dorosłych. One też pozwalają dziecku na przetwarzanie własnych postaw wobec otoczenia, odreagowanie napięć, co wpływa na prawidłowy rozwój moralny. Dlatego ważne jest, w co dziecko się bawi, czym i jak się bawi. Wraz z samodzielnym poruszaniem się w przestrzeni coraz wyraźniej wyodrębnia samo siebie i rozwija się umiejętność współdziałania z innymi. Dziecko chętnie uczestniczy w codziennych zajęciach i lubi je naśladować w zabawach. Pojawia się u niego poczucie sprawstwa i świadomość tego, że jest autorem zdarzeń⁵.

Wzrost sprawności motoryki dużej i małej umożliwia dziecku opanowanie sprawności samoobsługowych. Rozwijają się harmonia, rytmiczność i płynność ruchów, wzrasta ich siła, a ruchy celowe ulegają wyraźnemu doskonaleniu. Znacznie wzrasta wyobraźnia dziecka. Poszerzone relacje z innymi wprowadzają je w proces poznawania różnorodnych ról społecznych i próbę ich odwzorowania według wiedzy o przyjętych wartościach i normach. To zwiększa proces myślenia relatywnego i wczuwania się w różne sytuacje. Intensywny rozwój procesów myślenia zachodzi dzięki transformacji operacji myślowych, szczególnie: porównywania, szeregowania i klasyfikowania. Dzieci eksplorują w zabawie różne role społeczne i odgrywają je zwykle zgodnie z płcią. Poznają ramy danej roli i kształtują własną tożsamość płciową⁶.

Postępujący wraz z rozwojem społecznym, emocjonalnym, poznawczym rozwój osobowości powinien się wiązać z rozwojem duchowym, w którym następuje wyodrębnianie własnego ja,

⁵ Por. D. Becelewska, *Repetitorium z rozwoju człowieka*, dz. cyt., s. 157-158; M. Kielar-Turska, M. Białecka-Pikul, *Wczesne dzieciństwo*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, dz. cyt., s. 68-76.

⁶ Por. D. Becelewska, *Repetitorium z rozwoju człowieka*, dz. cyt., s. 165-168; M. Kielar-Turska, *Średnie dzieciństwo*, art. cyt., s. 98-100.

początki sumienia, religijności indywidualnej⁷. Rozwój religijny dziecka przedszkolnego uwarunkowany jest rozwojem wyobraźni, obrazowym pojmowaniem świata, pełnego tajemniczości, ale i obecności Boga. Kształtowanie przestrzeni duchowej dziecka, jego postaw religijnych jest konieczne, by w przyszłości nie musiało się mierzyć z duchową pustką, brakiem stabilnych punktów odniesienia w złożonej rzeczywistości i kryzysami tożsamości.

Integralny rozwój i wychowanie dziecka wymaga, aby dojrzało ono harmonijnie nie tylko w wymiarze poznawczym, emocjonalnym, społecznym, lecz także religijnym. Wspomaga to rozwój zdolności do samokontroli, czyli do planowania swojej aktywności, działania systematycznego, dostosowania się do prośb i zaleceń rodziców oraz norm kulturowych, bez konieczności zewnętrznej kontroli. Na wiek przedszkolny przypada także proces kształtowania się tożsamości płciowej dziecka, rozwijającej się na bazie upodobniania się do modelu lub identyfikowania z rodzicem tej samej płci. W zakresie rozwoju obrazu własnej osoby buduje się zestaw przekonań dziecka o własnych cechach, które poznawczo jest zdolne do zastanawiania się nad sobą. Dziecięcy obraz własnej osoby jest bardzo konkretny, a z czasem dzieci zaczynają uwzględniać w opisie samego siebie przekonania, emocje i cechy⁸.

Mając świadomość, iż we wczesnym okresie życia i rozwoju osoby możliwości rozwojowe są największe, a wpływ środowiska, w którym dzieci są wychowywane – najsilniejszy, dorośli starają się o optymalny model wczesnej edukacji. Jej organizacja motywowana jest nie tylko troską o pełny rozwój dziecka jako osoby, ale także względami społecznymi, ekonomicznymi, ideologicznymi, a nawet politycznymi. Okres „przed szkołą” jest tym czasem, kiedy najskuteczniej i najłatwiej jest kształtować osobowość dzieci oraz niwelować różnice wynikające z wpływu środowiska, uwzględniając to, iż każde jest inne, bogate w doświadczenia i wielorakie możliwości rozwojowe.

⁷ Por. D. Becelewska, *Repetitorium z rozwoju człowieka*, dz. cyt., s. 163.

⁸ Por. M. Kielar-Turska, *Średnie dzieciństwo*, art. cyt., s. 118-121.

2. Znaczenie wczesnego rozwoju i edukacji dziecka dla życia osoby

Dzieciństwo to pierwszy etap rozwoju i edukacji człowieka oraz specyficzny okres jego historii życia, kiedy przejawia szczególną aktywność i gotowość do odkrywania świata, wrażliwość poznawczą i emocjonalną. Okres ten jest zasadniczym etapem kształtowania w osobowości człowieka fundamentu dla całościowego procesu osiągnięcia dojrzałości ludzkiej i religijnej. Długo przed naukowymi badaniami nad dziećmi przyjmowano, że pierwsze lata życia wpływają decydująco na rozwój człowieka. Wczesną edukacją objęte są dzieci od niemowlęctwa do czasu rozpoczęcia nauki w szkole podstawowej. Edukacja małego dziecka ma zasadnicze znaczenie dla całego jego życia i doskonalenia osobowego, na jej podstawie opiera się całe jego dalsze kształcenie, wychowanie i formacja⁹. Najważniejszym osiągnięciem tego okresu jest dążenie do samodzielnego i odpowiedzialnego podejmowania różnych działań. Wynika to z odczuwania siebie samego jako podmiotu własnych działań i przeżyć, odkrywania świata zewnętrznego innych ludzi i zdobywania wiedzy o świecie oraz pojawienia się obok zabawy początków świadomego uczenia się i pracy¹⁰.

Wczesna edukacja dziecka powinna zatem od początku być

wielokierunkowym, bogatym w treści, całościowym systemem wspomaganie dziecka w uczeniu się i samowychowaniu, tworzeniu jego intymnych relacji z kulturą, systemem kształtowania jego osobowych i społecznych kompetencji, umożliwiających twórcze przystosowanie się do zmieniającej się rzeczywistości¹¹.

Jest to bardzo ważne na każdym etapie integralnego rozwoju osoby i każdej specyficznej mu formy jej aktywności.

Badania psychologiczne nad osobowością potwierdziły, że wczesne wzory zachowań utrzymują się względnie niezmiennie

⁹ Por. M. Opiela, *Integralna pedagogika przedszkolna w systemie wychowania Edmunda Bojanowskiego. Kontynuacja i zmiana*, Lublin 2013, s. 241-244.

¹⁰ Por. M. Tyszkowa, *Aktywność i działalność dzieci i młodzieży*, Warszawa 1977, s. 76.

¹¹ J. Bałachowicz, *Wczesna edukacja dziecka – problemy teoretyczne i praktyczne*, w: *Wczesna edukacja dziecka. Stan obecny, perspektywy, potrzeby*, red. J. Bałachowicz, A. Kowalska, Warszawa 2006, s. 14.

w wielu sferach rozwoju osoby. Mimo upływu czasu i następujących zmian kulturowych ludzie niewiele zmieniają się w swoim życiu w zakresie postaw, wartości, preferowanych sposobów spędzania czasu wolnego. Zdaniem psychologów okres przedszkolny jest najważniejszy ze wszystkich faz rozwoju. Jest to czas, w którym kładzie się fundament pod złożone struktury zachowania, budowane w ciągu całego życia człowieka. Już pierwsze dwa lata są szczególnie ważne dla ustalenia wzoru przystosowania psychicznego i społecznego¹².

Środowisko, w jakim dzieci żyją we wczesnych, decydujących latach życia, ma wielki wpływ na rozwój ich dziedzicznych możliwości. Im wcześniejszy etap w rozwoju, tym większe jego znaczenie dla budowania podstaw osobowości. Czynniki wywierające wpływ na wczesne podstawy rozwoju to interpersonalne stosunki z ludźmi, zwłaszcza z członkami rodziny, stany emocjonalne, metody wychowania dziecka, wczesne odgrywanie ról, struktura rodziny w okresie dzieciństwa i stymulacja ze strony środowiska. Wczesne wzory zachowań utrzymują się w wielu sferach życia i rozwoju osoby. W zakresie postaw, wartości, preferowanych sposobów spędzania czasu wolnego ludzie zmieniają się niewiele w toku swego życia, mimo następujących wyraźnych zmian kulturowych¹³.

Ważne jest wszystko, co warunkuje dojrzewanie i uczenie się dziecka od jego urodzenia.

Nie można zrozumieć roli interesującego nas wieku przedszkolnego (3-6 lat) bez przyjrzenia się wcześniejszym okresom rozwojowym. Dziecko wchodzi przecież w wiek przedszkolny z bagażem bardzo ważnych doświadczeń głęboko kształtujących jego osobowość. Doświadczeń tych zmienić nie możemy, ale musimy rozumieć ich znaczenie, by dobrze wspomagać rozwój konkretnego przedszkolaka. Są to niewidoczne fundamenty. Zauważmy, że pamięć człowieka dorosłego sięga nie dalej niż do wieku około 3 lat. To, co było wcześniej, jest więc jak fundament zakopany w ziemi. Niewidoczny, ale na nim wszystko się opiera¹⁴.

¹² Por. E. Hurlock, *Rozwój dziecka*, Warszawa 1985, s. 62-63.

¹³ Por. tamże, s. 64.

¹⁴ *Nigdy nie jest za wcześnie – rozwój i edukacja małych dzieci*, red. T. Ogrodzińska, Warszawa 2004, s. 22.

Na płaszczyźnie międzynarodowej powstało szereg systemowych działań, badań i raportów wskazujących na rozumienie znaczenia wczesnej edukacji w życiu, rozwoju i działaniu człowieka. Istnieją różne jej koncepcje i modele, dlatego należy podkreślić, że w niniejszym artykule przyjęto zintegrowany model wczesnej edukacji i opieki nad dzieckiem, który obejmuje okres od urodzenia do podjęcia obowiązkowej nauki w szkole. W wyrażeniu tym połączono „edukację” i „opiekę”, aby podkreślić, że oferta dla małych dzieci może łączyć opiekę z możliwościami rozwoju i nauki.

Ze względu na poparte wynikami badań przekonanie, że edukacja przedszkolna zapewnia największe korzyści pod względem adaptacji społecznej dzieci, Komisja Europejska uznała ją za priorytetowy temat współpracy między państwami członkowskimi w latach 2009-2010. Uzasadniano, że dzieje się tak nie tylko dlatego, że edukacja przedszkolna ułatwia dalszą naukę, ale także dlatego, że może ona przynieść znaczne korzyści społeczno-ekonomiczne¹⁵. Strategiczne założenia Komisji na przyszłość wskazują na możliwość dokonywania wyboru polityki promującej opiekę nad małymi dziećmi w domu lub zachęcającej do korzystania ze zinstytucjonalizowanych form edukacji i opieki. Za korzystne uznaje się stworzenie zintegrowanego systemu wczesnej edukacji i opieki nad dzieckiem z placówkami dla całej grupy wiekowej od 0/1 do 5/6 lat¹⁶. Wczesna edukacja może wtedy wydatniej

przyczynić się do wyrównania szans edukacyjnych, jeśli spełnione są pewne warunki. Najbardziej efektywne programy oddziaływań obejmują: intensywną, rozpoczynającą się we wczesnym wieku, ukierunkowaną na dziecko edukację w formach zinstytucjonalizowanych wraz z silnym zaangażowaniem rodziców, edukacją rodziców, zaprogramowanymi zajęciami edukacyjnymi w domu i wsparciem dla rodziny¹⁷.

Zintegrowany model wczesnej edukacji i opieki nad dzieckiem we współpracy z rodziną i jej wsparciem nawiązuje do znanych z historii koncepcji ochron i domów opieki dla dzieci. Obecnie organizuje się ją w żłobkach dla dzieci w wieku 0-3 lat

¹⁵ Por. *Wczesna edukacja i opieka nad dzieckiem w Europie: zmniejszanie nierówności społecznych i kulturowych*, Warszawa 2009, s. 3.

¹⁶ Por. tamże, s. 15.

¹⁷ Tamże, s. 11.

i w przedszkolach dla dzieci w wieku 3-5/6 lat. Kierowanie wychowaniem jest najbardziej potrzebne we wczesnych fazach życia dziecka, a ze względu na jego potencjał rozwojowy powinno uwzględniać całe spektrum tkwiących w nim potrzeb i możliwości. Dla rozwoju tego potencjału zadaniem żłobka jest zapewnienie dziecku opieki w warunkach zbliżonych do warunków domowych. Ma to być opieka pielęgnacyjna i edukacyjna, która dokonuje się przez prowadzenie zajęć zabawowych z elementami edukacji. Prowadzenie zajęć opiekuńczo-wychowawczych i edukacyjnych właściwych dla wieku dziecka powinno uwzględniać jego indywidualne potrzeby i rozwój psychomotoryczny¹⁸.

Zarówno przyjazne środowisko i relacje osobowe, jak i zajęcia edukacyjne powinny znaleźć kontynuację w edukacji przedszkolnej, obejmującej zajęcia wspierające rozwój i edukację dzieci aż do rozpoczęcia nauki w szkole. Zajęcia dydaktyczne w przedszkolu organizowane są zgodnie z podstawą programową edukacji przedszkolnej. Przedszkole ma wspierać i ukierunkowywać rozwój dzieci zgodnie z ich zdolnościami i potencjałem rozwojowym w kontekście relacji ze środowiskiem społeczno-kulturowym i naturalnym¹⁹.

3. Praca a formy aktywności małego dziecka

Od bardzo dawna w pedagogice, mimo zmieniających się teorii, metod czy podejść do wychowania, dużą rolę wychowawczą przypisywano pracy i doceniano ją jako środek wychowawczy. Przez całe życie człowiekowi towarzyszą w odpowiednich do wieku proporcjach trzy podstawowe formy działalności: zabawa, nauka, praca. Kolejność ta odpowiada porządkowi pojawiania się, a głównie dominowania poszczególnych form działalności w życiu człowieka²⁰. W zabawie małego dziecka zawierają się

¹⁸ Por. Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 18 listopada 2013 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o opiece nad dziećmi w wieku do lat 3, Dz. U. 2013 poz. 1457, art. 10.

¹⁹ Por. *Podstawa programowa wychowania przedszkolnego dla przedszkoli oraz innych form wychowania przedszkolnego*, Załącznik nr 1 do rozporządzenia MEN z dnia 30 maja 2014 r. (poz. 803).

²⁰ Por. W. Duda, D. Kukła, *Przedsiębiorczość jako element wychowania do pracy we współczesnej szkole*, „Edukacja, Wychowanie, Resocjalizacja” 1(2011), s. 90.

elementy nauki i pracy. W nauce ucznia natomiast obecne są elementy zabawy i pracy, a w pracy dorosłego – elementy zabawy i nauki.

Właściwą naturze małego dziecka jest zabawa jako charakterystyczna forma jego aktywności i zjawisko bardzo ważne w całym życiu człowieka. Jest ona nie tylko czynnością, ale dynamiczną rzeczywistością, która kształtuje się wraz z rozwojem dziecka i jest jego naturalną potrzebą, uzdalniającą go działania poznawczego i twórczego. Dlatego na tym etapie edukacji zabawa zajmuje zasadnicze miejsce w jego życiu, rozwoju i wychowaniu.

Zabawa jest zespołem czynności, przy których wykonywaniu nie kładzie się nacisku na wynik, a cechuje ją dobrowolność i przyjemność, będąca głównym celem. Dziecko podczas zabawy zdobywa doświadczenia, które przygotowują je do trudniejszych zadań w przyszłości. Zachodzące w niej interakcje z rówieśnikami dostarczają mu doświadczeń związanych z odpowiedzialnością za wspólnie podejmowane decyzje, ustalenie i realizację celu zabawy, są formą społecznej edukacji dziecka. W relacjach z innymi dziećmi poznaje ono role społeczne, swoje możliwości, uczy się współpracy, negocjacji i kompromisu, odkrywa własną tożsamość płciową. Zabawa jest dla dziecka zapowiedzią ról i relacji społecznych, które podejmie w swoim dorosłym życiu²¹.

Różne rodzaje zabaw dziecka przenikają się wzajemnie, wzbogacając jego działalność, a szczególną funkcję rozwojową pełnią zabawy zawierające elementy twórczości artystycznej. Dzięki skłonnościom naśladowczym dziecko za pomocą zabawek lub innych przedmiotów naśladuje czynności dorosłych, stopniowo tworząc zabawę o coraz bardziej złożonej strukturze. Ta praca dziecka jest odbiciem wzorów zaczerpniętych z otoczenia i posiada cechy jego indywidualnej twórczości. Otaczająca dziecko rzeczywistość jest ważną inspiracją, zachętą i bodźcem pobudzającym jego własną aktywność, a przez zabawę uczy się ono, zdobywa doświadczenie i wiadomości. W zabawach, które sprawiają przyjemność, a jednocześnie uczą i kształcą umysł dziecka, cechy jego charakteru i woli, tkwią elementy nauki i pracy²².

²¹ Por. M. Przetacznik-Gierowska, *Zmiany rozwojowe aktywności i działalności jednostki*, w: *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*, red. M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa, Warszawa 2007, s. 163-165.

²² Por. tamże, s. 166-174.

Zasady ustalane w zabawach przez dzieci i nauczyciela stawiają przed dzieckiem konkretne zadania i cele do wykonania, rozwijają jego twórcze postawy. Ma ono możliwość, by samodzielnie zmierzyć się z jakimś zadaniem, które stanowi dla niego wyzwanie, wyzwala ciekawość, zainteresowanie i twórczą aktywność. Zabawy dydaktyczne, a zwłaszcza gry, zawierające reguły wymagające spełnienia warunków, uczą dziecko dyscypliny, w wyniku czego kształtują jego odporność emocjonalną poprzez liczenie się zarówno z przegraną, jak i wygraną. Dziecko uczy się więc podlegać zasadom i regułom oraz przewidywać konsekwencje swoich poczynań²³. Osiągnięcia w działaniach zabawowych wpływają motywująco na dziecko, które łatwiej zdobywa wiedzę, z coraz większym zaangażowaniem podejmuje nowe wyzwania i uczy się pokonywać trudności. Kształtowanie moralności dziecka, postaw i zachowań odniesionych do wymiaru religijnego wzbogaca i uszlachetnia proces budowania podstaw dojrzałej osobowości. Jest to niezwykle ważne w kształtowaniu postaw i umiejętności istotnych dla rozwijającej się stopniowo aktywności, jaką jest praca.

Praca ukazana w kontekście zabawy i nauki jawi się jako jedna z sił dynamizujących proces integralnego wychowania osoby. Choć w wieku przedszkolnym dziecka dominują zabawy, to jednak poza zabawą pojawiają się stopniowo pewne elementy nauki i pracy. Te trzy formy aktywności wzajemnie się uzupełniają, a przez całe życie występują łącznie i towarzyszą człowiekowi w odpowiednich proporcjach. Poprzez zabawę i naukę człowiek staje się zdolny i kompetentny do podjęcia odpowiedzialnej pracy. Bez właściwego docenienia znaczenia zabawy we wczesnym rozwoju i wychowaniu dziecka staje się utrudnione, a nawet mało możliwe, właściwe przygotowanie do podjęcia i realizacji przez nie w przyszłości celów i zadań powiązanych z nauką i pracą, by służyły jego pełnemu rozwojowi i dobru innych²⁴.

Wychowanie człowieka do pracy i przez pracę było naczelnym hasłem myślicieli polskiego Oświecenia, którzy pracowitość uznawali za jedną z podstawowych cnót laickich. W dążeniu do

²³ Por. M. Kielar-Turska, *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*, art. cyt., s. 112-114.

²⁴ Por. M. Opiela, *Wychowanie przez pracę i do pracy w przedszkolu w koncepcji pedagogicznej Edmunda Bojanowskiego*, w: *Między wychowaniem a karierą zawodową*, red. B. Jakimiuk, Lublin 2013, s. 183.

podniesienia produkcji starano się nadać wychowaniu sens jak najbardziej praktyczny i uzasadnić konieczność przygotowania dziecka do pracy. Osiągnięciu tego celu miała służyć świecka moralność wyzwolona z więzów teologicznych, oparta na racjonalistycznych przesłankach. W dążeniu do podniesienia produkcji starano się nadać wychowaniu sens jak najbardziej praktyczny i uzasadnić konieczność przygotowania dziecka do pracy. Działacze Komisji Edukacji Narodowej nie odrzucali wychowania religijnego, traktując je jako jeden z ważnych elementów wychowania moralnego dzieci, którego głównym celem jest wychowanie do pracy, budzenie dla niej szacunku. Wprawianie dzieci w nałóg „dobrych spraw”, i to od pierwszych chwil życia, miało być zasadą leżącą u podstaw pracy wychowawczej. Dzieci powinny wcześniej nauczyć się cenić pracę dla jej wartości i wyników, jakie dzięki niej można osiągnąć w przyszłości. Pomijanie aspektu religijnego w wychowaniu do pracy prowadziło do odchodzenia od jego podmiotowego wymiaru, a motywem i celem stawały się względy polityczne, ideologiczne, ekonomiczno-gospodarcze, a obecnie rynkowe. Już publicystyka lat 90. XVIII wieku propagowała podjęcie społecznej akcji wychowawczej zmierzającej do konsekwentnego realizowania postulatu przygotowania do pracy i konkretyzowała wyraźnie „potrzebę wychowania rzeszy robotników” dla powstających przedsiębiorstw i fabryk²⁵.

Współcześnie motywem i celem odniesionym do strategicznej organizacji wczesnej edukacji, nieuwzględniającej wychowania religijnego i jego znaczenia w integralnym rozwoju osoby, stają się względy ekonomiczne, rynkowe. Jakość kapitału ludzkiego danej społeczności uznawana jest za podstawowy czynnik warunkujący jej przetrwanie i rozwój społeczno-ekonomiczny. Całą strategię opiera się na świadomości, że jeśli we wczesnym dzieciństwie dziecko nie ma dostępu do różnorodnych bodźców pozwalających mu rozwijać umiejętności społeczne, intelektualne i emocjonalne, zaprzepaszcza się tę możliwość na zawsze. Później wiele dyspozycji i umiejętności trudniej jest wytworzyć i rozwijać. Stąd przekonanie, iż „mały człowiek wart jest inwestowania”, co wymaga uznania wczesnego dzieciństwa i edukacji jako bardzo ważnego okresu dla kształtowania się umiejętności, które zadecydują o jakości kapitału ludzkiego w przyszłości.

²⁵ Por. S. Lewinowa, *U początków polskiej teorii wychowania dziecka w wieku przedszkolnym*, Warszawa 1960, s. 54-68.

Z całą siłą podkreśla się zatem, że od jakości edukacji małych dzieci zależy rozwój gospodarczy kraju. Wczesne dzieciństwo to wiek, w którym kształtuje się największa część możliwości dziecka, kreatywność, wytrwałość, czytanie ze zrozumieniem. Są to przykłady umiejętności i dyspozycji, które najłatwiej rozwijać we wczesnym dzieciństwie, a które procentować będą całe życie²⁶. W takiej retoryce maleje znaczenie podmiotu, a górę biorą takie względy, jak na przykład ratowanie systemu emerytalnego, utrzymanie mechanizmów rynkowych poprzez obniżenie wieku obowiązku szkolnego itp.

Dla uzasadnienia strategii i planowania działań edukacyjnych przywołuje się badania, które dają diagnozę stanu i dostępności wczesnej edukacji, ale wskazują również cel ich prowadzenia.

Projekty badawcze dotyczące rozwoju najmłodszych dzieci wykazały, że dzieci, które uczestniczą w dobrze zaprojektowanych programach edukacyjnych, lepiej dają sobie radę w szkole, wykazują wyższe kwalifikacje społeczne i emocjonalne i lepiej rozwijają zdolności werbalne i intelektualne (...) niż dzieci, które nie brały udziału w programach wysokiej jakości. Zapewnianie dzieciom zdrowego rozwoju jest więc inwestycją w siłę roboczą kraju i w jego zdolność do rozwijania się ekonomicznie i społecznie²⁷.

Słuszne skądinąd dyrektywy o potrzebie umożliwienia dostępu wszystkim dzieciom do stymulującego środowiska edukacyjnego i do wysokiej jakości programów wczesnej edukacji zwracają uwagę na pozytywny efekt edukacji przedszkolnej, ale jako przede wszystkim lepsza kariera edukacyjna i lepsza praca²⁸. Wizja dziecka oraz filozofia wychowania i edukacji zakłada, że każde dziecko jest niepowtarzalną osobą, powinno mieć obok siebie kochającego i wspierającego dorosłego. Każde dziecko powinno być równoprawnym uczestnikiem życia społecznego, a wszelkie działania dotyczące dzieci muszą respektować prawa dziecka zawarte w Międzynarodowej Konwencji Praw Dziecka. Wszystkie proponowane małym dzieciom działania edukacyjne

²⁶ Por. A. Blumsztajn, *Dlaczego warto inwestować w edukację małych dzieci*, w: *Dobry start. Jak wprowadzać alternatywne formy wczesniej edukacji?*, Warszawa 2008, s. 6-7.

²⁷ Bank Światowy, 2002. Cytat za: A. Blumsztajn, *Dlaczego warto inwestować w edukację małych dzieci*, art. cyt., s. 8.

²⁸ Por. A. Blumsztajn, *Dlaczego warto inwestować w edukację małych dzieci*, art. cyt., s. 9-11.

powinny być dostosowane do ich potrzeb rozwojowych, rozbudzać ciekawość, chęć uczenia się, zdolności i poczucie własnej wartości oraz kształtować umiejętności społeczne²⁹.

4. Wychowanie do pracy i przez pracę dziecka przedszkolnego

Idea wychowania przez pracę i do pracy w przedszkolu stanowi ważny element działań wspierających integralny rozwój i wychowanie dziecka. Zawsze jednak należy respektować fakt, iż to rodzina – jak przypomina Jan Paweł II – jest

pierwszą wewnętrzną „szkołą pracy” dla każdego człowieka. Praca i pracowitość warunkują także cały „proces wychowania” w rodzinie właśnie z tej racji, że każdy „staje się człowiekiem” między innymi przez pracę, a owo stawanie się człowiekiem oznacza istotny cel całego procesu wychowania³⁰.

Jedną z koncepcji wychowania wyrażającą w praktyce ideę wychowania przez pracę i do pracy jest koncepcja Bronisława Markiewicza. W dążeniu człowieka do pełnego rozwoju praca odgrywa wiodącą rolę, ze względu na jej ogromne znaczenie w kształtowaniu jego osobowości, świadomości i charakteru. Troska o integralne wychowanie dziecka powinna się opierać na potrójnej pracy: fizycznej, umysłowej i duchowej. Dziecko należy zaprawiać do niej jak najwcześniej³¹, stąd w programie wychowania przedszkolnego i poszczególnych zakresach edukacji praca fizyczna to wychowanie do samodzielności i do bezpieczeństwa oraz wychowanie zdrowotne. Praca umysłowa obejmuje wychowanie językowe, intelektualne z elementami edukacji matematycznej, przyrodnicze i techniczno-konstrukcyjne. Praca duchowa zaś to wychowanie religijne, społeczno-moralne, narodowe i estetyczne³². Kształtowanie wychowanka jako osoby

²⁹ Por. tamże, s. 39.

³⁰ Jan Paweł II, *Laborem exercens*, dz. cyt., n. 6.

³¹ Por. S.I. Szewc, *Program wychowania przedszkolnego według systemu pedagogicznego ks. Bronisława Markiewicza „Kosz malin”*, Miejsce Piastowe 2012, s. 47-49.

³² Por. tamże, s. 60.

dobrze uformowanej, intelektualnie kompetentnej, podatnej na osobowy wzrost, kochającej i oddanej szerzeniu sprawiedliwości w ofiarnej służbie innym dokonuje się poprzez wychowanie integralne. Obejmuje ono wychowanie religijne, przez pracę i do pracy, powściągliwe (moralne), wychowanie mocnego charakteru, wychowanie do miłości i wychowanie patriotyczne³³.

Stosunek do pracy oraz pierwsze umiejętności jej wykonywania kształtuje w dziecku jego rodzina i najbliższe otoczenie. W niej zdobywa ono pierwsze wiadomości o pracy człowieka, czemu sprzyja stosunkowo duża aktywność dziecka i jego naturalne zainteresowania pracami wykonywanymi przez rodziców i starszych członków rodziny, ich pracą zawodową. W domu rodzinnym kształtują się pierwsze umiejętności wykonywania prostych prac, przyzwyczajenia do porządku, stałych obowiązków i do pomagania innym³⁴. Wychowanie do pracy wymaga wielostronnego i integralnego kształtowania osobowości człowieka, co najpierw czynią rodzice, a z czasem, równoległe – nauczyciele. We wczesnej edukacji dziecka zarówno w teorii, jak i w praktyce jest ono integralnie powiązane z całokształtem działalności wychowawczej i dokonuje się także przez zabawowe formy pracy.

Zwraca się uwagę na fakt, iż

wiele cech osobowości można poprawnie kształtować tylko w procesie pracy, w konkretnych sytuacjach życiowych, w czasie wykonywania określonych zadań. Wychowanie tylko za pośrednictwem treści werbalnych, ideowych, z niedocenianiem lub lekceważeniem pracy, wysiłku i płynącej z tego satysfakcji prędzej czy później musi zakończyć się niepowodzeniem, kiedy młodzież staje się dorosła, a szanse wychowania do pracy i przez pracę zostały bezpowrotnie stracone w dzieciństwie³⁵.

Wychowaniu dziecka przedszkolnego do pracy, której rzeczywistość, rodzaje, efekty poznaje i próbuje urzeczywistnić, służą zabawy, co pokazano wyżej. Wprowadzają one dzieci w rzeczywisty świat w formie dla nich przystępnej, a granica między zabawą i pracą w działalności dziecka często się zaciera. Zabawowe formy zaangażowania dzieci w różnorodne działania

³³ Por. tamże, s. 42.

³⁴ Por. Z. Wiatrowski, *Podstawy pedagogiki pracy*, Bydgoszcz 2005, s. 158.

³⁵ W. Duda, D. Kukła, *Przedsiębiorczość jako element wychowania do pracy we współczesnej szkole*, art. cyt., s. 90.

praktyczne od dawna były stosowane we wczesnym wychowaniu dzieci do pracy i przez pracę. Jego celem było kształtowanie mocnych charakterów, bogatych i silnych osobowości, uczciwych obywateli, gotowych do poświęceń i twórczych działań dla dobra innych i własnego pożytku. Tak ujęta wczesna edukacja dziecka jest otwarta na urzeczywistnianie się jego człowieczeństwa i spełnienie życiowego powołania³⁶.

We wczesnej edukacji dziecięca zabawa – praca, będąc prototypem przyszłej pracy, jest sposobem wychowania przez pracę. Formy pracy dziecka przedszkolnego obejmują czynności samoobsługowe i prace użyteczne stosowane w pracy dydaktyczno-wychowawczej, służące realizacji zadań programowych prowadzących do osiągnięcia dojrzałości szkolnej.

Dobra organizacja zajęć rozwijających czynności samoobsługowe wyrabia u dzieci samodzielność, umiejętność współpracy i działania w grupie, kształtuje poczucie odpowiedzialności za podjęte zadania. Sprawność ruchowa i przyzwyczajenia związane z samoobsługą zapewniają dziecku coraz większy stopień samodzielności, potrzebnej we wszystkich pracach, działaniach i kontaktach z grupą rówieśników. Wychowaniu do pracy i przez pracę służy włączanie się dzieci w prace społeczno-użyteczne, które mają szczególne znaczenie w ich aktywizowaniu i w procesie kształtowania poczucia sprawstwa i społecznych postaw wobec otoczenia. W formie zabawowej kształtują się u dziecka umiejętności planowania, długotrwałej realizacji zamierzeń, a gdy zachodzi potrzeba rozkładania czynności na etapy, współdziałania z innymi, wykonywania poleceń, pełnienia określonych funkcji zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami. Pierwsze samodzielne prace mają duże znaczenie dla dalszego rozwoju dziecka oraz jego późniejszego stosunku do wszelkiej pracy.

W działalności dziecka przedszkolnego czynności, mające charakter pracy: samoobsługa, dyżury, prace porządkowe, gospodarcze, hodowlane, prace na rzecz innych, posiadają duże walory kształcące i wychowawcze. Sprawność w samoobsłudze sprzyja włączaniu się dzieci w prace społeczno-użyteczne odgrywające szczególnie ważną rolę w ich aktywizowaniu oraz w procesie rozwijania ich dobrego samopoczucia i społecznych postaw wobec otoczenia. Wykonywanie konkretnych wytworów, służących do celów praktycznych, czy przydatnych określonej osobie,

³⁶ Por. Jan Paweł II, *Laborem exercens*, dz. cyt., n. 6.

sprawia dziecku satysfakcję i motywuje do dalszych działań. Realizacja zadania wymaga od dziecka rozwiązywania różnych problemów związanych z organizacją pracy, wyborem materiału i narzędzi. Wiąże się to z potrzebą ustalenia kolejnych czynności i niejednokrotnie drobnych, precyzyjnych zabiegów, dzięki którym podejmowana praca prowadzi do uzyskania estetycznych i przydatnych wytworów. Aktywność twórcza dziecka przejawia się w jego różnorodnych czynnościach i pracach użytecznych, które można podzielić na prace codzienne i okolicznościowe.

Prace codzienne wynikają z trybu życia zbiorowego i zaliczamy do nich wszelkie czynności porządkowe, jak sprzątanie i utrzymywanie w czystości zabawek, przyborów, materiałów służących do prac i zabaw, przygotowanie pomocy do zajęć, prace hodowlane w kąciку przyrody itp. Prace okolicznościowe są podejmowane doraźnie, zależne od potrzeb i możliwości, jakie stwarza lokalne środowisko. Wiążą się one z przygotowaniem do różnych imprez integracyjnych, uroczystości z okazji Dnia Babci i Dziadka, Dnia Matki lub łączą się z porą roku – gromadzenie tworzywa przyrodniczego, przygotowanie zapasów karmy dla ptaków, przyrządzenie surówek z warzyw i owoców, urządzenie różnych kąciuków itp.

Prace użyteczne odbywają się pod kierunkiem i opieką, a często z czynnym udziałem osoby dorosłej, szczególnie w wykonywaniu trudniejszych czynności. Rola osoby dorosłej powinna mieć charakter stymulujący samodzielną i twórczą aktywność dzieci. Wówczas ich swobodne i podejmowane z własnej inicjatywy czynności pozwolą na skuteczne nabywanie umiejętności i dochodzenie do skutecznych działań w pracach wykonywanych pod czujnym okiem nauczyciela³⁷. Właściwe proporcje udziału nauczyciela i dzieci w pracach użytecznych pozwalają dziecku podejmować na przykład dłużej trwające dyżury i związane z nimi prace o charakterze ciągłym, za które odpowiada osobiście.

Zakończenie

Na każdym etapie życia, także w dzieciństwie, we właściwej proporcji praca jest niezaprzeczną wartością, dziełem osobowym, które w równym stopniu należy się każdej osobie, bez

³⁷ Por. M. Przetacznik-Gierowska, *Zmiany rozwojowe aktywności i działalności jednostki*, art. cyt., s. 177.

względu na płeć, rasę, wyznanie, pochodzenie społeczne, miejsce zamieszkania, wykształcenie czy sytuację materialną. W odniesieniu do integralnej wizji osoby ludzkiej mówił o tym Jan Paweł II:

Praca zmienia wykonującego ją, stwarza nowe umiejętności, przysparza nowej wiedzy i stwarza nowe potrzeby, zmienia zależności socjalne, samoświadomość i tożsamość. Praca staje się środkiem służącym realizacji potrzeb, dokonania czegoś i samorealizacji. Konsekwencją takiego sposobu widzenia ludzkiej pracy będzie twierdzenie, że brak pracy spowoduje obciążenia psychiczne i powstanie stanów kryzysowych³⁸.

Praca wpisana w integralny rozwój i edukację osoby jest zatem niezbędnym wsparciem w całościowym procesie osiągnięcia jej dojrzałości ludzkiej i religijnej, której fundament budowany jest we wczesnym dzieciństwie i edukacji.

BIBLIOGRAFIA

- Białecka-Pikul M., *Wczesne dzieciństwo*, w: *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, PWN, Warszawa 2008.
- Becelewska D., *Repetitorium z rozwoju człowieka*, Kolegium Karkonoskie PWSZ, Jelenia Góra 2006.
- Blumsztajn A., *Dlaczego warto inwestować w edukację małych dzieci*, w: *Dobry start. Jak wprowadzać alternatywne formy wczesniej edukacji?*, Fundacja Rozwoju Dzieci im. Jana Amosa Komeńskiego, Warszawa 2008.
- Duda W., Kukła D., *Przedsiębiorczość jako element wychowania do pracy we współczesnej szkole*, „Edukacja, Wychowanie, Resocjalizacja” 1(2011), s. 86-95.
- Hurlock E., *Rozwój dziecka*, PWN, Warszawa 1985.
- Jan Paweł II, *Laborem exercens*, Watykan 1981.
- Jan Paweł II, *Przemówienie na sesji Międzynarodowej Organizacji Pracy w Genewie w 1982 roku*, w: tenże, *Nauczanie społeczne*, Wydawnictwo Odess, Warszawa 1983.
- Kielar-Turska M., *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*, w: *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, PWN, Warszawa 2008.
- Lewinowa S., *U początków polskiej teorii wychowania dziecka w wieku przedszkolnym*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1960.

³⁸ Jan Paweł II, *Przemówienie na sesji Międzynarodowej Organizacji Pracy w Genewie w 1982 roku*, w: tenże, *Nauczanie społeczne*, Warszawa 1983, s.155.

- Nigdy nie jest za wcześnie – rozwój i edukacja małych dzieci*, red. T. Ogrodzińska, Fundacja Rozwoju Dzieci im. Jana Amosa Komeńskiego, Warszawa 2004.
- Obwieszczenie Marszałka Sejmu RP z dnia 18 XI 2013 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o opiece nad dziećmi w wieku do lat 3, Dz. U. 2013, poz. 1457.
- Opiela M., *Integralna pedagogika przedszkolna w systemie wychowania Edmunda Bojanowskiego. Kontynuacja i zmiana*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013.
- Opiela M., *Wychowanie przez pracę i do pracy w przedszkolu w koncepcji pedagogicznej Edmunda Bojanowskiego*, w: *Między wychowaniem a karierą zawodową*, red. B. Jakimiuk, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013.
- Podstawa programowa wychowania przedszkolnego dla przedszkoli oraz innych form wychowania przedszkolnego*, Załącznik nr 1 do rozporządzenia MEN z dnia 30 V 2014 r.
- Przetacznik-Gierowska M., *Zmiany rozwojowe aktywności i działalności jednostki*, w: *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*, red. M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa, PWN, Warszawa 2007.
- Szewc I., *Program wychowania przedszkolnego według systemu pedagogicznego ks. Bronisława Markiewicza „Kosz malin”*, Zgromadzenie Sióstr św. Michała Archanioła, Miejsce Piastowe 2012.
- Tyszkowa M., *Aktywność i działalność dzieci i młodzieży*, WSiP, Warszawa 1977.
- Bałachowicz J., *Wczesna edukacja dziecka – problemy teoretyczne i praktyczne*, w: *Wczesna edukacja dziecka. Stan obecny, perspektywy, potrzeby*, red. J. Bałachowicz, A. Kowalska, Wydawnictwo WSP TWP, Warszawa 2006.
- Wczesna edukacja i opieka nad dzieckiem w Europie: zmniejszanie nierówności społecznych i kulturowych*, Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, Warszawa 2009.
- Wiatrowski Z., *Podstawy pedagogiki pracy*, Bydgoszcz 2005.